१९

246sk19

कारकसामान्यपरिचयः प्रथमाविभक्तिश्च।

प्रस्तावना

अस्मिन् जगति न हि कश्चित् क्षणमपि निष्क्रियः तिष्ठति। गीतमपि गीतायाम् "न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्" इति। एवञ्च सर्वदैव जीवाः क्रियारताः भवन्ति। क्रिया च कारकाधीना भवति। राजा गां हस्तेन विप्राय गोष्ठात् गङ्गातीरे ददाति इत्यत्र यथा दानक्रियां प्रति राजा कर्ता, गौः कर्म, हस्तः करणम्, विप्रः सम्प्रदानम्, गोष्ठः अपादानम्, गङ्गातीरं च अधिकरणमस्ति। एवञ्चात्र दानक्रिया कर्त्रादिकारकाधीना वर्तते। यतो हि तत्तत्कारकाभावे दानक्रिया नैव भवितुमर्हति। एवमन्यत्रापि क्रिया कारकाधीना भवति। एवञ्च भवति जिज्ञासा। किं नाम कारकम् यदधीना क्रिया भवति इति। अतः आदौ कारकसामान्यस्वरूपं प्रतिपाद्यते। अपि च संस्कृतभाषायां कारकाणां बोधनाय प्रथमाद्वितीयेत्यादयः सप्त विभक्तयः सन्ति। तासु प्रथमं प्रथमाविभक्तिः कुत्र भवति इति प्रतिपाद्यते।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- कारकस्वरूपं कारकभेदं च ज्ञातुं प्रभवेत्।
- विभक्तिस्वरूपं विभक्तिभेदं च ज्ञातुं प्रभवेत्।
- धात्वर्थं प्रातिपदिकार्थं च जानीयात्।
- प्रथमाविभक्तिः कुत्र कुत्र भवति इति ज्ञातुं शक्नुयात्।।
- वाक्येषु प्रथमाविभक्तेः शुद्धप्रयोगं कर्तुं शक्नुयात्।

☛ कारकसामान्यपरिचयः

कृञ् इति धातोः ण्वुल्तृचौ (३.१.१३३) इति सूत्रेण कर्त्तरि अर्थे ण्वुल् -प्रत्यये अनुबन्धलोपे कृ वु इति स्थितौ युवोरनाकौ इति सूत्रेण वु इत्यस्य स्थाने अक इत्यादेशे अचो ञ्णिति (७.२.११५) इति सूत्रेण ऋकारस्य स्थाने आर् इति वृद्धौ सत्यां कारक इति शब्दः सिध्यति। अस्य कारकशब्दस्यार्थो भवति करोति इति। करोति इति पदस्य चात्र जनयति इत्यर्थो भवति। एवञ्च यत् करोति = जनयति तत्

कारकम् इत्युच्यते। तत्र किं जनयति इति जिज्ञासायां क्रियामिति पदमध्याह्रियते, ततश्च यत् क्रियां जनयति तत् कारकमित्युच्यते, अर्थात् यत् क्रियाजनकं तत्कारकम्। एवञ्च क्रियाजनकत्वं कारकत्वम् इति कारकस्य लक्षणं भवति। तत्र जनकत्वं नाम कारणत्वं, ततश्च क्रियाकारणत्वं कारकत्वमिति लक्षणं फलति। कारणत्वं च कार्यनियतपूर्ववृत्तित्वम्। एवञ्च क्रियानियतपूर्ववृत्तित्वं कारकत्वमिति कारकस्य निष्कृष्टं लक्षणं सिध्यति। तानि च कारकाणि - कर्ता कर्म करणं सम्प्रदानम् अपादानम् अधिकरणम् इत्येतानि षट् सन्ति। कथमेषां षण्णां क्रियानियतपूर्ववृत्तित्वमस्ति इति चेदुच्यते। चैत्रेण गम्यते इत्यत्र गमनक्रियायाः पूर्वं नियमेन चैत्रः अस्ति, यतो हि चैत्रस्य गमनक्रियायाः पूर्वं चैत्रः नास्ति चेत् तु गमनक्रिया नैव सम्भवति। अतः गमनक्रियानियतपूर्ववृत्तित्वात् चैत्रः गमनक्रियां प्रति कारकमस्ति। तच्च गमनक्रियां प्रति कर्ता अपि अस्ति, एवञ्च चैत्रः कर्तृ कारकम्। एवमेव चैत्रेण पच्यते, लिख्यते पठ्यते, इत्यादौ सर्वत्रैव बोध्यम्। चैत्रः ग्रामं गच्छति इत्यत्र ग्रामः अपि गमनक्रियायाः नियतपूर्ववृत्तिः अस्ति, यतोहि गमनक्रियायाः पूर्वं ग्रामस्य अभावे सति कश्चिदपि ग्रामं गन्तुं नैव शक्नोति, तस्मात् ग्रामस्यापि गमनक्रियानियतपूर्ववृत्तित्वात् कारकत्वम्, तच्च गमनक्रियां प्रति कर्म अस्तीति कृत्वा ग्रामः कर्म कारकमित्युच्यते। एवं चैत्रः रथेन गच्छति इत्यत्र रथः अपि गमनक्रियानियतपूर्ववृत्तिः अस्ति, यतोहि गमनात् पूर्वं रथाभावे सति न हि रथेन गन्तुं शक्यते, तस्मात् रथस्यापि कारकत्वम्। तच्च गमनं प्रति करणमस्तीति कृत्वा रथः करणं कारकमित्युच्यते। एवं चैत्रः विप्राय धनं ददाति इत्यत्र विप्रः अपि दानक्रियायाः पूर्वमस्ति। यतो हि दानक्रियायाः पूर्वं विप्रस्याभावे सति न हि कोऽपि विप्राय किमपि दातुं शक्नोति। अतः दानक्रियानियतपूर्ववृत्तित्वात् दानक्रियां प्रति विप्रः अपि कारकमस्ति। तच्च दानं प्रति सम्प्रदानमपि अस्ति। अतः विप्रः सम्प्रदानं कारकमित्युच्यते। वृक्षात् पत्रं पतति इत्यत्र पतनक्रियायाः पूर्वमेव वृक्षः अस्ति, यतोहि पतनात् पूर्वं वृक्षाभावे सति न हि वृक्षात् पतनं भवितुमर्हति, अतः पतनक्रियानियतपूर्ववृत्तित्वात् वृक्षः पतनक्रियां प्रति कारकमस्ति। तच्च पतनं प्रति अपादानमस्ति। अतः वृक्षः अपादानं कारकमित्युच्यते। एवं चैत्रः स्थाल्यां तण्डुलं पचति इत्यत्र पाकक्रियायाः पूर्वं स्थाली अस्ति। यतोहि पाकात् पूर्वं स्थाल्यभावे नहि स्थाल्यां पाकः केनापि कर्तुं शक्यते। तस्मात् पाकक्रियानियतपूर्ववृत्तित्वात् स्थाली पाकक्रियां प्रति कारकमस्ति। सा च पाकं प्रति अधिकरणमस्ति। अतः स्थाली अधिकरणं कारकमिति उच्यते। परन्तु ब्राह्मणस्य पुत्रेण गम्यते इत्यत्र गमनं प्रति ब्राह्मणस्य पूर्ववृत्तित्वस्य सम्भवे अपि नियतपूर्ववृत्तित्वं नास्ति। यतोहि ब्राह्मणस्य मरणात् परमपि ब्राह्मणस्य पुत्रेण गन्तुं शक्यते। तस्मात् गमनादिक्रियां प्रति सम्बन्धस्य नियतपूर्ववृत्तित्वाभावेन सम्बन्धः न कारकमिति भावः। एवञ्च कारकाणि षट् इति सिद्धं भवति।

पुनः उक्तानुक्तभेदेन सर्वाणि अपि कारकाणि द्विविधानि भवन्ति। ततश्च कारकं द्वादशविधमिति सिद्धम्। तथाहि उक्तः कर्ता, अनुक्तः कर्ता। उक्तं कर्म अनुक्तं कर्म। उक्तं करणम् अनुक्तं करणम्। उक्तं सम्प्रदानम् अनुक्तं सम्प्रदानम्। उक्तम् अपादानम् अनुक्तम् अपादानम्। उक्तम् अधिकरणम् अनुक्तम् अधिकरणम्।

तथाहि कारिका -

कर्ता कर्माथ करणं सम्प्रदानं तथैव च।
अपादानाधिकरणे कारकाणि षडेव हि।।
उक्तानुक्ततया द्वेधा कारकाणि भवन्ति षट्।
उक्ते तु प्रथमैव स्यादनुक्ते तु यथाक्रमम्।।

अधः पट्टिकायाम् एतानि कारकाणि प्रदर्शितानि सन्ति।

उक्तः कर्ता	अनुक्तः कर्ता
उक्तम् कर्म	अनुक्तम् कर्म
उक्तम् करणम्	अनुक्तम् करणम्
उक्तम् सम्प्रदानम्	अनुक्तम् सम्प्रदानम्
उक्तम् अपादानम्	अनुक्तम् अपादानम्
उक्तम् अधिकरणम्	अनुक्तम् अधिकरणम्

☛ विभक्तिसामान्यपरिचयः

भगवान् पाणिनिः विभक्तिसंज्ञाविधायकं विभक्तिश्च इति सूत्रं प्रणीतवान्। तस्य सूत्रस्यार्थो भवति सुप् तिङ् च विभक्तिसंज्ञौ भवतः इति। तेन च सुपां तिङां च विभक्तिसंज्ञा अस्ति इति लभ्यते। तत्र सुप् इत्यनेन सु औ जस् इत्याद्येकविंशतेः प्रत्ययानां ग्रहणं भवति। तिङ् इत्यनेन च तिप् तस् झि इत्याद्यष्टादशानां प्रत्ययानां च ग्रहणं भवति। तेन एकविंशतिः सुप्प्रत्ययाः अष्टादश तिङ्प्रत्ययाश्च विभक्तिसंज्ञाः सन्ति इति फलितम्। अत्र च पाठे केवलं सुप्प्रत्ययानां विषये एव विचारः क्रियते, न तु तिङ्प्रत्ययानां विषये इति विज्ञेयम्। लोके सुप् -प्रत्ययाः एव विभक्तिप्रत्ययाः इति प्रसिद्धिः। परन्तु सा निर्मूला। तत्र सुप्प्रत्ययानां पुनः सप्तसु विभक्तिषु विभागः अस्ति। तत्र सु औ जस् इति प्रथमाविभक्तिः। अम् औट् शस् इति द्वितीयाविभक्तिः। टा भ्याम् भिस् इति तृतीयाविभक्तिः। ङे भ्याम् भ्यस् इति चतुर्थीविभक्तिः। ङसि भ्याम् भ्यस् इति पञ्चमीविभक्तिः। ङस् ओस् आम् इति षष्ठीविभक्तिः। ङि ओस् सुप् इति सप्तमीविभक्तिः।

तथाहि कारिका -

प्रथमा च द्वितीया च तृतीया च यथाक्रमम्।
चतुर्थी पञ्चमी षष्ठी सप्तमी चेति ताः क्रमात्।।

अयमेव विभागः पट्टिकायां सुबोधाय प्रदीयते अधः।

सुप् -प्रत्ययः	**विभक्तिनाम**
सु औ जस्	प्रथमाविभक्तिः।
अम् औट् शस्	द्वितीयाविभक्तिः।
टा भ्यास् भिस्	तृतीयाविभक्तिः।
ङे भ्याम् भ्यस्	चतुर्थीविभक्तिः।
ङसि भ्याम् भ्यस्	पञ्चमीविभक्तिः।
ङस् ओस् आम्	षष्ठीविभक्तिः।
ङि ओस् सुप्	सप्तमीविभक्तिः।

विभक्तिभेदः - पूर्वोक्ताः सप्तापि सुब्विभक्तयः कारकोपपदभेदेन द्विविधाः भवन्ति। कारकप्रथमाविभक्तिः उपपदप्रथमाविभक्तिः। कारकद्वितीयाविभक्तिः उपपदद्वितीयाविभक्तिः। कारकतृतीयाविभक्तिः उपपदतृतीयाविभक्तिः। कारकचतुर्थीविभक्तिः उपपदचतुर्थीविभक्तिः। कारकपञ्चमीविभक्तिः उपपदपञ्चमीविभक्तिः। कारकषष्ठीविभक्तिः उपपदषष्ठीविभक्तिः। कारकसप्तमीविभक्तिः उपपदसप्तमीविभक्तिः।

अयमेव विभागः पट्टिकायां सुबोधाय प्रदीयते अधः।

कारकविभक्तिः	**उपपदविभक्तिः**
कारकप्रथमाविभक्तिः	उपपदप्रथमाविभक्तिः
कारकद्वितीयाविभक्तिः	उपपदद्वितीयाविभक्तिः
कारकतृतीयाविभक्तिः	उपपदतृतीयाविभक्तिः
कारकचतुर्थीविभक्तिः	उपपदचतुर्थीविभक्तिः
कारकपञ्चमीविभक्तिः	उपपदपञ्चमीविभक्तिः
कारकषष्ठीविभक्तिः	उपपदषष्ठीविभक्तिः
कारकसप्तमीविभक्तिः	उपपदसप्तमीविभक्तिः

☛ धात्वर्थविचारः

तिङ्प्रत्ययाः यस्माद् भवन्ति सः धातुः कथ्यते। यथा भवति इति रूपे भू इत्यस्मात् शब्दात् तिप्प्रत्ययः जातः। अतः भू इति धातुः इत्युच्यते संस्कृतभाषायाम्। तत्र एतेषां धातूनां कः अर्थः इति

विषये शास्त्रेषु विचारः अस्ति। तत्र प्रत्येकं धातूनां द्वौ अर्थौ भवतः **फलं व्यापार**श्च। तद्यथा गच्छति इत्यादौ गम् इति धातुः अस्ति। तत्र अस्माभिः वाक्यप्रयोगकाले कदा गम् धातोः प्रयोगः क्रियते। यदा कश्चित् अन्यत् स्थानं प्राप्तुं चलनं करोति। छात्रः विद्यालयं गच्छति इत्यत्र छात्रः विद्यालयं प्राप्तुं चलनं करोति। अतः अस्माभिः उच्यते यद् छात्रः विद्यालयं गच्छति इति। एवञ्च अनेन इदं सिद्धं भवति यद् चलनरूपम् अर्थं बोधयितुं गम् धातोः प्रयोगः क्रियते। अतः चलनं गम् इति धातोः अर्थः। चलनं च एका क्रिया अस्ति। क्रियायाः कृते च व्याकरणशास्त्रे व्यापारशब्दस्य प्रयोगः भवति। तस्मादत्र वक्तुं शक्यते यद् चलनरूपः व्यापारः गम् -धातोः अर्थः। एवं चलनेन छात्रस्य विद्यालयेन सह संयोगः भवति। अतः चलनस्य फलं संयोगः भवति। तस्मात् संयोगरूपं फलम् अपि गम् इति धातोः अर्थः। तस्माद् अत्र वक्तुं शक्यते गम् इति धातोः चलनरूपव्यापारः संयोगरूपं फलं चेति अर्थः। एवमेव यदा कश्चित् जनः पाकशालायामस्ति। सः अग्निं ज्वालयति, तण्डुलादिपदार्थान् प्रक्षालयति, स्थालीं स्थापयति, तदा अस्माभिः उच्यते यद् अयं जनः तण्डुलान् पचति इति। एतेन इदं ज्ञातं भवति पाककरणाय यद् अग्निप्रज्वालनादिकं, तण्डुलादिपदार्थानां प्रक्षालनादिकं च क्रियते तस्यैव बोधाय अस्माभिः पच् इति धातोः प्रयोगः क्रियते। अतः अग्निप्रज्वालनादिकं पच् इति धातोः अर्थः। अग्निप्रज्वालनादिकं च क्रिया वर्तते, तेन अग्निप्रज्वालनादिव्यापारः पच् इति धातोः अर्थः। एवम् अग्निप्रज्वालनादिव्यापारेण पाकरूपं फलं जायते। तस्मात् पाकरूपं फलमपि पच् इति धातोः अर्थः। तेन इदं वक्तुं शक्यते यत् अग्निप्रज्वालनादिव्यापारः पाकरूपफलं च पच् इति धातोः अर्थः। एवमेव प्रत्येकं धातूनां कश्चित् व्यापारः किमपि फलं चार्थः भवति। तत्र प्रयोगानुसारं छात्रैः स्वयमेव विचारणीयम्। अत्र विस्तरभयात् न लिख्यते।

यदा धातूनाम् अर्थनिर्देशः क्रियते तदा फलानुकूलव्यापारः, संयोगानुकूलव्यापारः इति एवं वाक्यानि प्रयुज्यन्ते। तत्र अनुकूलशब्दस्य अर्थः जनकः इति। तदा फलजनकः व्यापारः इति अर्थः आयाति। एवं तत्र तत्र बोध्यम्।

☛ प्रातिपदिकार्थविचारः

यस्मात् स्वादिविभक्तयः भवन्ति तत् प्रातिपदिकम् इत्युच्यते। तस्य कः अर्थः इति चेद् वैयाकरणनये त्रयः अर्थाः भवन्ति। जातिः, व्यक्तिः, लिङ्गं च। यथा घट इति प्रातिपदिकमस्ति। तस्य घटत्वम् इति जातिः, घटः इति व्यक्तिः, पुंस्त्वम् इति लिङ्गं च अर्थाः भवन्ति। एवमेव पट इत्यादिप्रातिपदिकानामपि बोध्यम्। लक्ष्मी इति प्रातिपदिकस्य लक्ष्मीत्वम् इति जातिः, लक्ष्मी इति व्यक्तिः, स्त्रीत्वम् इति लिङ्गं चार्थः। एवमेव श्री इत्यादिप्रातिपदिकानामपि बोध्यम्। ज्ञान इति प्रातिपदिकस्य ज्ञानत्वम् इति जातिः, ज्ञानम् इति व्यक्तिः, नपुंसकत्वम् इति लिङ्गं चार्थाः भवन्ति। एवमेव धनम् इत्यादिप्रातिपदिकानामपि बोध्यम्। अत्रेदमपि ज्ञेयं यत् केषाञ्चित् प्रातिपदिकानां द्वे लिङ्गे भवतः। केषाञ्चित् प्रातिपदिकानां च त्रीणि लिङ्गानि अपि भवन्ति। केषाञ्चित् च लिङ्गमर्थः नैव भवति।

प्रथमाविभक्तिविचारः

अत्र प्रथमाविभक्तिः कस्मिन् अर्थे भवति, केन सूत्रेण भवति इति विमृश्यते। तत्र पाणिनीयव्याकरणे प्रथमाविभक्तिविधायकं सूत्रद्वयं वर्तते। प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा, सम्बोधने च इति। अत्र क्रमेणोभयोरपि व्याख्या क्रियते। तथाहि -

[१९.१] प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा॥ (२.३.४६)

सूत्रार्थः - प्रातिपदिकार्थमात्रबोधकात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे प्रथमा भवति। प्रातिपदिकार्थलिङ्गमात्रबोधकात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे प्रथमा भवति। प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणबोधकात् प्रातिपादिकात् परिमाणे प्रथमा भवति। संख्याबोधकात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे प्रथमा भवति।

व्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अत्र सूत्रे प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे इति सप्तम्यन्तं पदम्। प्रथमा इति प्रथमान्तं पदम्। प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे इति समस्तं पदमस्ति। अत्र द्वन्द्वगर्भतत्पुरुषसमासो वर्तते। तथाहि प्रातिपदिकार्थश्च लिङ्गं च परिमाणं च वचनं चेति प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनानि। प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनानि एव इति प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रम्। तस्मिन् प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे। तत्र द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते इति न्यायेन द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य मात्रशब्दस्य प्रत्येकं द्वन्द्वावयवैः सह सम्बन्धो भवति। ततश्च प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे वचनमात्रे च प्रथमाविभक्तिः भवतीति वाक्यं निष्पद्यते। अत्र लिङ्गमात्रे इत्यस्य स्थाने लिङ्गमात्राधिक्ये इत्यर्थो बोध्यः। कारणं न हि कुत्रापि लिङ्गमात्रस्य प्रतीतिः भवति। एवं परिमाणमात्रे इत्यस्य स्थाने अपि परिमाणमात्राधिक्ये इत्यर्थो बोध्यः। तत्र कस्मात् प्रथमा भवतीति जिज्ञासायामत्र प्रातिपदिकात् इति सम्बध्यते। सुपां प्रातिपदिकादेव विधानात्। एवञ्च प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रातिपदिकात् प्रथमाविभक्तिः भवति। लिङ्गमात्राधिक्ये प्रातिपदिकात् प्रथमाविभक्तिः भवति। परिमाणमात्राधिक्ये प्रातिपदिकात् प्रथमाविभक्तिः भवति। वचनमात्रे प्रातिपदिकात् प्रथमाविभक्तिः भवति इति चत्वारि वाक्यानि प्रतिफलन्ति। अत्र क्रमेण समेषामधः विचारः प्रस्तूयते।

प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रातिपदिकात् प्रथमाविभक्तिः भवति - अत्र प्रातिपदिकस्य अर्थः इति प्रातिपदिकार्थः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। तन्मात्रे प्रातिपदिकात् प्रथमाविभक्तिः भवति। अर्थात् प्रातिपदिकार्थमात्रबोधकात् प्रातिपदिकात् प्रथमाविभक्तिः भवति। तत्र कस्मिन् अर्थे अनेन वचनेन प्रथमाविभक्तिः भवति इति चेद् अत्र अर्थविशेषस्य अनिर्देशेन स्वार्थे एव प्रथमा भवतीति प्रतिफलति। तेन प्रातिपदिकार्थमात्रबोधकात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे प्रथमाविभक्तिः भवति इति निष्कृष्टार्थः समागच्छति। तत्र कः प्रातिपदिकार्थः इति चेत् मीमांसानये घटत्वादिजातिः एव प्रातिपादिकार्थः भवति। नैयायिकनये घटादिव्यक्तिः प्रातिपदिकार्थः भवति। वैयाकरणनये च घटत्वादिजातिः घटादिव्यक्तिः पुंस्त्वादिलिङ्गं च प्रातिपदिकार्थः भवतीति सिद्धान्तः। एवञ्च वैयाकरणमतानुसारं घटत्वादिजातेः घटादिव्यक्तेः पुंस्त्वादिलिङ्गस्य च प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणं भवति। ततश्च प्रातिपदिकार्थमात्रबोधकात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे प्रथमा भवति इति कथनेन जातिव्यक्तिलिङ्गमात्रबोधकात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे प्रथमा भविष्यति

इति लभ्यते। एवञ्च लिङ्गबोधकात् प्रातिपदिकात् अपि प्रथमेन वाक्येनैव प्रथमा सिद्धा तर्हि लिङ्गग्रहणं किमर्थमिति चेद् व्यर्थम्। तच्च व्यर्थीभूय ज्ञापयति अस्मिन् सूत्रे प्रातिपदिकार्थपदेन नियतोपस्थितिकस्यैव अर्थस्य ग्रहणं नतु त्रयाणामिति। तथा चोक्तं भट्टोजिदीक्षितेन नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः। नियतोपस्थितिकः इत्यत्र बहुव्रीहिसमासो वर्तते। ततश्च नियता उपस्थितिः यस्य अर्थस्य सः नियतोपस्थितिकः अर्थः। अर्थात् यस्मात् प्रातिपदिकात् यस्य अर्थस्य नियमेन सर्वदा उपस्थितिः भवति, स एव अर्थः प्रातिपदिकार्थः भवति। यथा राम इति प्रातिपदिकात् रामत्वं, राम, पुंस्त्वम् इति त्रयाणामर्थानां नियमेन सर्वदा उपस्थितिः भवति। तस्मात् रामशब्दस्य रामत्वं, राम, पुंस्त्वम् इत्येते त्रयः अर्थाः प्रातिपदिकार्थाः भवन्ति। किन्तु तटशब्दस्य तटत्वं, तटः, पुंस्त्वं, स्त्रीत्वं, नपुंसकत्वम् इत्येते अर्थाः सन्ति। तेषु तट इति प्रातिपदिकात् तटत्वं, तटः इत्यनयोरेवार्थयोः नियमेनोपस्थितिः भवति। पुंस्त्वं, स्त्रीत्वं, नपुंसकत्वम् च इत्येतेषां तु नियमेन उपस्थितिः नैव भवति। तथाहि तटः इति विसर्गसमभिव्याहृतात् तट इति प्रातिपदिकात् तटत्वं, तटः, पुंस्त्वम्, इत्येतेषाम् अर्थानाम् उपस्थितिः भवति। तटी इति ङीप्प्रत्ययसमभिव्याहृतात् तट इति प्रातिपदिकात् तटत्वं, तटः, स्त्रीत्वम् च इत्येतेषाम् अर्थानाम् उपस्थितिः भवति। तटम् इति अम्प्रत्ययसमभिव्याहृतात् तट इति प्रातिपदिकात् तटत्वं, तटः, नपुंस्कत्वम् च इत्येतेषाम् अर्थानाम् उपस्थितिः भवति। एवञ्च सुस्पष्टमिदं यत् पुंस्त्वं, स्त्रीत्वं, नपुंस्कत्त्वम् च इत्येते अर्थाः नैव तटप्रातिपदिकात् नियतोपस्थिताः भवन्ति। एवञ्च तटशब्दस्य अर्थेषु मध्ये तटत्वं तटः च इत्यनयोरेव प्रातिपदिकार्थत्वं, तयोः नियतोपस्थितिकत्वात्। न तु पुंस्त्वं, स्त्रीत्वं, नपुंसकत्वम् च इत्येषामपि प्रातिपदिकार्थत्वम्। तेषाम् अनियतोपस्थितिकत्वात्। एवञ्चात्र कः अर्थः नियतो भवति कश्च अनियतः इति विषये तात्पर्यरूपेण वक्तुं शक्यते यत् नियतलिङ्गकानां शब्दानां जातिः व्यक्तिः लिङ्गं चेत्येते त्रयः अर्थाः नियताः भवन्ति। अतः नियतलिङ्गकेभ्यः शब्देभ्यः अनेनैव वाक्येन प्रथमा सिध्यति। अनियतलिङ्गानां शुक्लतटादिशब्दानां तु द्वौ एव अर्थौ नियतौ जातिः व्यक्तिश्चेति किन्तु लिङ्गरूपः अर्थः तु अनियतः। तस्माद् अनियतलिङ्गानां शुक्लादिशब्दानां वाच्यं लिङ्गं न प्रातिपदिकार्थः। एवञ्च प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा भवति इति वाक्येन नियतलिङ्गेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः रामकृष्णादिशब्देभ्यः, अलिङ्गेभ्यः अव्ययेभ्यः एव प्रथमा भविष्यति, न तु अनियतलिङ्गेभ्यः तटादिशब्देभ्यः प्रथमा। तस्मात् तेभ्यः प्रथमाविधानाय द्वितीयं वाक्यमारब्धम् इति भावः।

लिङ्गमात्राधिक्ये प्रातिपदिकात् प्रथमाविभक्तिः भवति - लिङ्गमात्राधिक्ये प्रातिपदिकात् प्रथमाविभक्तिः भवति। तत्र आधिक्यं सापेक्षं भवतीति कृत्वा आधिक्यमिति श्रुत्वैव किमपेक्षया आधिक्यं ग्राह्यमिति जिज्ञासा भवति। अतः अत्र किमपेक्षया आधिक्यं ग्राह्यमिति चेद् उपस्थितत्वात् प्रातिपदिकार्थापेक्षया एवात्र आधिक्यं स्वीक्रियते। ततश्च प्रातिपदिकार्थलिङ्गमात्रबोधकात् प्रातिपदिकात् प्रथमा भविष्यति इत्यर्थो भवति। तत्र कस्मिन् अर्थे अनेन वचनेन प्रथमाविभक्तिः भवति इति चेद् अत्र अर्थविशेषस्य अनिर्देशेन स्वार्थे एव प्रथमा भवतीति प्रतिफलति। एवञ्चात्र वक्तुं शक्यते यद् अनियतोपस्थितिकलिङ्गबोधकात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे प्रथमा भवतीति भावः। यथा तटः तटी तटम्। अत्र तटशब्दः नियतोपस्थितिकयोः तटतटत्वयोः बोधको वर्तते अपि च अनियतलिङ्गस्यापि बोधको वर्तते, एवञ्च अनियतोपस्थितिकलिङ्गबोधकात् तट इति प्रातिपदिकात् अनेन द्वितीयवाक्येन प्रथमा

सिध्यति। अत्र प्रथमेन वाक्येन तु प्रथमा भवितुं नार्हति तटशब्दस्य नियतोपस्थितिकार्थमात्रबोधकत्वाभावात्। एवमेव शुक्लः शुक्ला शुक्लम् इत्यादावपि बोध्यम्। एवञ्चास्य वाक्यस्य उदाहरणानां विषये वक्तुं शक्यते यत् अनियतलिङ्गाः अर्थात् द्विलिङ्गाः त्रिलिङ्गाश्च शब्दाः वाक्यस्योदाहरणानि भवन्ति।

परिमाणमात्रे प्रातिपदिकात् प्रथमाविभक्तिः भवति - परिमाणबोधकात् प्रातिपदिकात् परिमाणार्थे प्रथमाविभक्तिः भवति इति तृतीयवाक्यस्यार्थो वर्तते। यथा द्रोणो व्रीहिः इत्यत्र परिमाणबोधकं प्रातिपदिकमस्ति द्रोण इति। तस्मात् परिमाणे अर्थे प्रथमाविभक्तिः भवति। व्रीहिः इत्यत्र प्रथमेन वाक्येन प्रथमाविभक्तिः भवति। ततश्च द्रोण सु व्रीहि सु इत्यत्र द्रोणपदस्यार्थो भवति द्रोण इति तदुत्तरसुविभक्तेरर्थो भवति परिमाण इति। द्रोण इति परिमाणविशेषो वर्तते। तस्मात् सामान्यविशेषयोः अभेदः इति नियमेन प्रकृत्यर्थस्य द्रोणस्य प्रत्ययार्थे परिमाणे अभेदेन सम्बन्धेन अन्वयः सिध्यति। ततश्च द्रोणः इत्यस्य द्रोणाभिन्नपरिमाणम् इत्यर्थो भवति। सुप्रत्ययार्थस्य परिमाणस्य च व्रीहौ परिच्छिन्नत्वसम्बन्धेन अन्वयो भवति। ततश्च द्रोणो व्रीहिः इत्यस्य वाक्यस्यार्थो भवति - द्रोणाभिन्नपरिमाणपरिच्छिन्नव्रीहिः। अथ द्रोणः व्रीहिः इत्यत्र परिमाणबोधकद्रोणशब्दस्य द्रोणत्वं, द्रोणः, परिमाणत्वं, पुंस्त्वम् इत्येते अर्थाः सन्ति। ते च द्रोण इति प्रातिपदिके उच्चारिते नियमेन सर्वदा उपस्थिताः भवन्ति। तस्मात् द्रोणत्वम्, द्रोणः, परिमाणत्वम्, पुंस्त्वम् च इत्येते अर्थाः प्रातिपदिकार्थाः एव सन्ति। एवञ्च परिमाणबोधकात् द्रोणादिशब्दात् प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा भवति इति प्रथमेन वाक्येनैव प्रथमा सिद्धा। किमर्थं सूत्रे परिमाणग्रहणं कृतमिति चेद्। शृणु - नीलः घटः इत्यादौ उभाभ्यां शब्दाभ्यां प्रातिपदिकार्थे प्रथमा अस्ति। एवञ्च एकस्य प्रातिपदिकार्थस्य द्वितीये प्रातिपदिकार्थे अभेदसम्बन्धेन अन्वयः भवति, नामार्थयोरभेदान्वयः इति नियमस्य बलेन। ततश्च नील इति प्रादिपदिकार्थस्य घट इति प्रातिपदिकार्थे अभेदेनान्वयः भवति, ततश्च नीलः घटः इत्यस्य नीलाभिन्नः घटः इत्यर्थो भवति। तथैव द्रोणः व्रीहिः, इत्यत्र व्रीहिशब्दात् तु प्रातिपदिकार्थे प्रथमा अस्त्येव, द्रोणशब्दात् अपि प्रातिपदिकार्थे प्रथमास्वीकारे, द्रोणः व्रीहिः इत्यत्रापि प्रोक्तनियमबलेन नीलः घटः इतिवत् द्रोणप्रातिपदिकार्थस्य व्रीहिप्रातिपदिकार्थे अभेदेनान्वयः स्यात् ततश्च द्रोणः व्रीहिः इत्यस्य द्रोणाभिन्नः व्रीहिः इत्यर्थः स्यात्। स च नेष्टः। अतः परिमाणबोधकेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः परिमाणे अर्थे प्रथमा स्यात्। तदर्थं परिमाणग्रहणमिति भावः।

वचनमात्रे प्रथमाविभक्तिः भवति - संख्याबोधकात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे प्रथमाविभक्तिः भवति। अस्य वाक्यस्य उदाहरणानि तावत् एकः द्वौ बहवः। अथ अस्य वाक्यस्य का आवश्यकता वर्तते। यतोहि - एकशब्दस्य एकत्वम् इत्यर्थस्तु नियतः वर्तते। एवं द्विशब्दस्य द्वित्वरूपः अर्थः नियतः अस्ति। बहुशब्दस्य च बहुत्वार्थः नियतः अस्ति। तस्मात् प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा इति अनेनैव एकादिशब्देभ्यः प्रथमा भवितुमर्हति। यदि चोच्यते एते अपि अनियतलिङ्गाः शब्दाः। तस्मात् प्रथमेन वाक्येन प्रथमा भवितुं नार्हति इति चेद् लिङ्गमात्राधिक्ये प्रथमा भवति इति अनेन वाक्येन प्रथमा भविष्यति। तस्मात् सूत्रे वचनग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः। अत्रोच्यते - अस्ति तावत् न्यायः उक्तार्थानामप्रयोगः। अस्य न्यायस्य अर्थस्तावत् उक्तः अर्थः येषां ते उक्तार्थाः शब्दाः इति। तेषाम् अप्रयोगः। अर्थात् उक्तार्थानां शब्दानां

प्रयोगो न कर्तव्य इति भावः। एवञ्च एकशब्देन एकत्वरूपः अर्थः उक्तः। स एव च सुप्रत्ययस्यार्थो वर्तते। एवञ्च एकशब्देनैव सुप्रत्ययस्यार्थः उक्तः। ततश्च सुप्रत्ययः उक्तार्थः वर्तते। तस्मात् तस्य प्रयोगः न स्यात्। एवञ्च एकशब्दात् एकवचनं न स्यात्। एवं द्विशब्दस्यार्थः द्वित्वम्। तदेव च औ इति द्विवचनस्यापि वर्तते। एवञ्च द्विशब्देन द्विवचनस्य द्वित्वरूपः अर्थः उक्तः, अतः द्विवचनम् उक्तार्थः। अतः द्विशब्दात् द्विवचनं न स्यात्। एवं बहुशब्दस्यार्थः बहुत्वम्। स एव चार्थः जस् इति बहुवचनस्य। ततश्च बहुशब्देन बहुवचनस्यार्थः बहुत्वम् उक्तः। अतः बहुवचनम् उक्तार्थः। ततश्च बहुशब्दात् बहुवचनं न स्यात्। अतः एतेभ्यः शब्देभ्यः प्रथमा सिद्ध्यर्थं वचनग्रहणमिति भावः। एवञ्च वचनग्रहणबलादत्र उक्तार्थानामप्रयोगः इति न्यायस्य प्रवृत्तिः नैव भवतीति कृत्वा एकशब्दात् एकवचनं, द्विशब्दात् द्विवचनं, बहुशब्दात् बहुवचनं च सिध्यन्ति।

निष्कर्षः - अत्र संक्षेपेण सूत्रस्यास्य निष्कर्षः वक्तुं शक्यते यत्सूत्रे चत्वारि वाक्यानि भवन्ति। तत्र प्रथमं वाक्यं भवति प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा भवति। अस्य चार्थो भवति नियतोपस्थितिकार्थमात्रबोधकात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे प्रथमा भवति। अस्य च वाक्यस्य अलिङ्गाः अव्ययाः नियतलिङ्गाः रामादिशब्दाः च उदाहरणानि भवन्ति। द्वितीयं वाक्यं भवति लिङ्गमात्राधिक्ये प्रथमा भवति। अस्य चार्थो भवति नियतोपस्थितिकलिङ्गमात्रबोधकात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे प्रथमा स्यात्। अस्य च वाक्यस्य अनियतलिङ्गाः शब्दाः उदाहरणानि भवन्ति। तृतीयं वाक्यं भवति परिमाणमात्रे प्रथमा भवति। अस्य च वाक्यस्यार्थो भवति नियतोपस्थितिकलिङ्गपरिमाणमात्रबोधकात् प्रातिपदिकात् परिमाणार्थे प्रथमाविभक्तिः स्याद्। अस्य चोदाहरणानि परिमाणबोधकशाब्दाः भवन्ति। चतुर्थं वाक्यं भवति वचनमात्रे प्रथमा भवति। अस्य च वाक्यस्यार्थो भवति संख्याबोधकात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे प्रथमाविभक्तिः स्यात्। अस्य वाक्यस्य उदाहरणानि संख्याबोधकाः एकः द्वौ बहवः इत्यादिशब्दाः भवन्ति।

[१९.२] सम्बोधने च॥ (२.३.४७)

सूत्रार्थः - प्रातिपदिकात् सम्बोधने अर्थे प्रथमा भवति।

व्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। सम्बोधने इति सप्तम्यन्तं पदम्, च इति अव्ययपदम्, प्रथमा इति प्रथमान्तं पदमत्र अनुवर्तते। ततश्च सूत्रार्थो भवति सम्बोधने विद्यमानात् प्रातिपदिकात् प्रथमा विभक्तिः भवति। अथवा प्रातिपदिकात् सम्बोधने अर्थे प्रथमा विभक्तिः भवति। तत्र किं नाम सम्बोधनमिति चेद् अभिमुखीकृत्य ज्ञापनम्। अर्थात् यदा कश्चित् जनः यं कमपि जनं स्वाभिमुखीकृत्य किमपि बोधयितुम् इच्छति तदानीमेव सम्बोधनविभक्तेः प्रयोगो भवति। यथा कश्चित् भक्तः वदति - भो राम मां पाहि इति। अत्र अन्यत्र प्रवृत्तं रामं स्वाभिमुखीकृत्य स्वरक्षणं ज्ञापयति भक्तः। अतः रामस्य कृते तेन सम्बोधनं कृतमिति। ततश्चात्र सम्बोधने प्रथमा जाता। एवमन्यत्रापि बोध्यम्।

तथाहि पद्यानि -

सम्बोधनविशेषार्थे प्रथमा नामतो भवेत्।
हे राम हे हरे विष्णो सम्बोधनपदं ततः।।
सम्बोधनेऽपि प्रथमा विभक्तिर्भवति ध्रुवम्।
यथा हे राम हे रामौ हे रामाः इत्यनुक्रमात्।।
हे शब्देन विनापि स्यात् क्वचिदन्तेऽपि हे भवेत्।
यथा राम प्रसीद त्वं राम हे त्वां भजाम्यहम्।।

निम्नपद्ये सम्बोधनविभक्तिप्रयोगप्राचुर्यम् अस्ति -

अथ विश्वेश विश्वात्मन् विश्वमूर्ते स्वकेषु मे।
स्नेहपाशमिमं छिन्धि दृढं पाण्डुषु वृष्णिषु।।

☛ उक्तानुक्तविचारः

प्रथमाविभक्तिः कुत्र भवति इति विषये सामान्यनियमः अस्ति यद् उक्ते अर्थे प्रथमाविभक्तिः भवति। अर्थात् उक्ते कर्तरि प्रथमाविभक्तिः भवति। उक्ते कर्मणि प्रथमा विभक्तिः भवति। उक्ते करणे प्रथमाविभक्तिः भवति। उक्ते सम्प्रदाने प्रथमाविभक्तिः भवति। उक्ते अपादाने प्रथमाविभक्तिः भवति। उक्ते अधिकरणे प्रथमाविभक्तिः भवति। उक्ते सम्बन्धे च प्रथमाविभक्तिः भवति।

उक्तः अभिहितः एतौ द्वौ शब्दौ समानार्थकौ। एवम् अनुक्तः अनभिहितः एतौ द्वौ शब्दौ च समानार्थकौ स्तः। तत्र विभक्तिविधानकाले उक्तानुक्तज्ञानं परमावश्यकं भवति। तस्मादत्र सामान्यरूपेण कः उक्तः भवति, कश्च अनुक्तः भवति इति प्रतिपाद्यते। पुनः अत्रेदमपि बोध्यं यत् उक्तानुक्तस्य व्यवस्था तिङ्प्रत्ययैः कृत्प्रत्ययैः समासेन तद्धितेन च भवति। परन्तु प्रकृते तिङ्प्रत्ययैः कृत्प्रत्ययैश्च कथम् उक्तानुक्तव्यवस्था भवति इति प्रतिपाद्यते। समासेन तद्धितेन च या उक्तानुक्तव्यवस्था भवति सा अत्र नैव प्रतिपाद्यते।

☛ तिङ्प्रत्ययद्वारा उक्तानुक्तव्यवस्थाविचारः

यस्मिन् अर्थे कश्चित् तिङ्प्रत्ययः भवति सः अर्थः उक्तः भवति। यस्मिन् च अर्थे कश्चित् तिङ्प्रत्ययः न भवति सः अर्थः अनुक्तः भवति। यथा "राजा गङ्गातीरे गोष्ठात् धेनुं हस्तेन विप्राय ददाति" इत्यत्र दा इति धातोः कर्तरि अर्थे तिङ्प्रत्ययः अस्ति। अतः कर्ता उक्तः अस्ति। अतः कर्तरि प्रथमाविभक्तिः अस्ति। परन्तु कर्म करणम्, सम्प्रदानम्, अपादानम्, अधिकरणम् च अनुक्तम् अस्ति। अतः कर्मणि द्वितीयाविभक्तिः करणे तृतीयाविभक्तिः सम्प्रदाने चतुर्थीविभक्तिः अपादाने पञ्चमीविभक्तिः अधिकरणे सप्तमीविभक्तिः च भवति। एवमेव "राज्ञा गङ्गातीरे गोष्ठात् धेनुः हस्तेन विप्राय दीयते" इत्यत्र दाधातोः कर्मणि अर्थे तिङ्प्रत्ययः अस्ति। अतः कर्म उक्तम् अस्ति किन्तु कर्ता करणम्, सम्प्रदानम्, अपादानम्, अधिकरणम् च अनुक्तम् अस्ति। तेन च उक्ते कर्मणि प्रथमाविभक्तिः भवति। अनुक्ते कर्तरि

तृतीयाविभक्तिः भवति। अनुक्ते करणे तृतीयाविभक्तिः। अनुक्ते सम्प्रदाने चतुर्थीविभक्तिः। अनुक्ते अपादाने पञ्चमीविभक्तिः। अनुक्ते अधिकरणे सप्तमीविभक्तिः भवति। चैत्रेण सुप्यते इत्यत्र च स्वप् इति धातोः भावे अर्थे तिङ्प्रत्ययः अस्ति। अतः भावः उक्तः अस्ति। कर्ता अनुक्तः अस्ति। एवञ्च अनुक्ते कर्तरि तृतीयाविभक्तिः भवति। एवञ्चात्र तिङ्प्रत्ययानां विषये वक्तुं शक्यते यत् तिङ्प्रत्ययैः कर्ता उक्तः भवति। कर्म उक्तं भवति भावश्च उक्तः भवति। अत एव यदा कर्ता उक्तः तदा इदं कर्तृवाच्यमिति व्यवहारः। यदा कर्म उक्तं भवति तदा इदं कर्मवाच्यम् इति व्यवहारः। यदा भावः उक्तः भवति तदा इदं भाववाच्यमिति व्यवहारः।

तथाहि कारिका -

कर्तरि प्रथमा यत्र द्वितीयाऽथ च कर्मणि।
कर्तृ वाच्यं भवेत् तत्तु क्रिया कर्त्रनुसारिणी।।

अन्वयार्थः - यत्र प्रयोगे कर्तरि प्रथमा दृश्यते, कर्मणि च द्वितीया दृश्यते, क्रियायाः वचनं पुरुषश्च कर्त्रनुसारि भवति तत् कर्तृ (तिङा) वाच्यम्।

कर्मणि प्रथमा यत्र तृतीयाऽथ च कर्तरि।
कर्म वाच्यं भवेत् तत्तु क्रिया कर्मानुसारिणी।।

अन्वयार्थः - यत्र प्रयोगे कर्मणि प्रथमा दृश्यते, कर्तरि च तृतीया दृश्यते, क्रियायाः वचनं पुरुषश्च कर्मानुसारि भवति तत् कर्म (तिङा) वाच्यम्।

भाववाच्ये क्रियां वक्ति न कर्तारं न कर्म च।
तत्र कर्ता तृतीयायां क्रिया भावानुसारिणी।।

अन्वयार्थः - यत्र प्रयोगे तिङ् भावं वक्ति, न कर्तारं न वा कर्म च वक्ति, तत्र तिङा भावः उक्तः अस्ति। एवञ्च कर्तरि तृतीया दृश्यते। क्रियायाः वचनं एकवचनमेव पुरुषश्च प्रथमपुरुष एव भवति। तदेव जनैः भाववाच्यमिति कथ्यते।

(इदमत्र अवधेयं यत् कर्तृवाच्यः कर्मवाच्य भाववाच्य इति एते शब्दाः समासेन न सिद्ध्यन्ति। तथापि साम्प्रतिकाः भ्रमाद् एतेषाम् शब्दानां बाहुल्येन प्रयोगं कुर्वन्ति। तत्स्थले कर्तरि प्रयोगः, उक्तकर्तरि प्रयोगः इत्यादिरूपेण समाधेयः।)

☛ कृत्प्रत्ययद्वारा उक्तानुक्तव्यवस्थाविचारः

यस्मिन् अर्थे यदा कश्चित् कृत्प्रत्ययः भवति तदा सः अर्थः उक्तः भवति। यस्मिन् च अर्थे यदा कश्चित् कृत्प्रत्ययः न भवति तदा सः अर्थः अनुक्तः भवति। यथा "राजा गङ्गातीरे गोष्ठात् धेनुं हस्तेन विप्राय दत्तवान्" इत्यत्र दा इति धातोः कर्तरि अर्थे क्तवतुप्रत्ययः अस्ति। अतः कर्ता उक्तः। कर्म, करणम्, सम्प्रदानम्, अपादानम्, अधिकरणम् च अनुक्तम्। अतः उक्ते कर्तरि तु प्रथमाविभक्तिः अस्ति। किन्तु कर्मणि द्वितीयाविभक्तिः करणे तृतीयाविभक्तिः सम्प्रदाने चतुर्थीविभक्तिः अपादाने पञ्चमीविभक्तिः अधिकरणे सप्तमीविभक्तिः च भवति। एवमेव "राज्ञा गङ्गातीरे गोष्ठात् धेनुः हस्तेन विप्राय दत्ता" इत्यत्र दाधातोः कर्मणि अर्थे क्तप्रत्ययः अस्ति। अतः कर्म उक्तम् अस्ति किन्तु कर्ता, करणम्, सम्प्रदानम्,

अपादानम्, अधिकरणम् च अनुक्तम् अस्ति। तेन च उक्ते कर्मणि प्रथमाविभक्तिः भवति, अनुक्ते कर्तरि तृतीयाविभक्तिः भवति, अनुक्ते करणे तृतीयाविभक्तिः, अनुक्ते सम्प्रदाने चतुर्थीविभक्तिः, अनुक्ते अपादाने पञ्चमीविभक्तिः, अनुक्ते अधिकरणे सप्तमीविभक्तिः च भवति। एवं छात्रैः गतम् इत्यत्र भावे अर्थे क्तप्रत्ययः अस्ति। अतः भावस्तु उक्तः। कर्ता अनुक्तः अस्ति। तेन अनुक्ते कर्तरि तृतीयाविभक्तिः भवति। कृत् -प्रत्ययैः करणादयः अपि अर्था उक्ता भवन्ति। परन्तु तदत्र नोक्तम्। तत् कृत्प्रकरणे द्रष्टव्यम्।

पाठगतप्रश्नाः

अत्र केचन पाठगतप्रश्नाः प्रदीयन्ते।

१. कारकस्य किं लक्षणम्।

२. कति कारकाणि भवन्ति।

३. सुब्विभक्तयः कति सन्ति।

४. धातोः कति अर्थाः भवन्ति। के च ते।

५. प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनानि इत्यत्र कः समासः अस्ति।

६. प्रातिपदिकार्थः कः।

७. प्रातिपदिकार्थमात्रस्य उदाहरणं किम्।

८. लिङ्गाधिक्यस्य उदाहरणं किम्।

९. परिमाणमात्रस्य उदाहरणं किम्।

१०. वचनमात्रस्य उदाहरणं किम्।

११. सम्बोधने च इति सूत्रस्योदाहरणं किम्।

पाठसारः

अत्र पाठे कारकस्य सामान्यलक्षणं प्रतिपादितम्। तच्च क्रियाजनकत्वम्। तानि च कारकाणि षट् भवन्ति। कर्ता कर्म करणम् सम्प्रदानम् अपादानम् अधिकरणम् चेति। पुनः उक्तानुक्तभेदन द्वादशभेदाः वर्णिताः। तत्र उक्ते कारकमात्रे प्रथमाविभक्तिः भवति इति सर्वदैव ज्ञेयम्। समेषां धातूनां द्वौ अर्थौ भवतः फलं व्यापारश्च। प्रत्येकं प्रातिपदिकानां त्रयः अर्थाः भवन्ति - जातिः व्यक्तिः लिङ्गं च। प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा इति सूत्रे प्रातिपदिकार्थपदेन नियतोपस्थितकस्य अर्थस्य ग्रहणं कर्तव्यम्। सम्बोधनं च अभिमुखीकृत्य ज्ञापनम् इति पाठसारः।

योग्यतावर्धनम्

अधः कानिचन अत्यन्तं सुबोधानि रम्याणि पद्यानि प्रदत्तानि सन्ति। तानि च विरलानि सन्ति। न एकस्मिन् स्थाने झटिति लभ्यन्ते। बहुभ्यः ग्रन्थान्तरेभ्यः आकृष्य प्रदत्तानि सन्ति। तानि ध्यानेन पठनीयानि। तेषु एकैकस्य शब्दस्य सर्वासु विभक्तिषु प्रयोगः दृश्यते। यथा प्रथमपद्ये रामशब्दस्य सप्तसु विभक्तिषु प्रयोगः अस्ति। अतः सर्वेषु श्लोकेषु तथा पदानि अन्विष्य पृथक्कृत्य लेख्यानि। तेषां च विभक्तिनिर्णयः कर्तव्यः। एवञ्च किम् किम् कारकम् केन केन पद्येन ज्ञायते तदपि यथाशक्ति बोद्धव्यम्। एवञ्च तत् तत् कारकम् उक्तं वा अनुक्तं वा इति अवधेयम्।

रामो राजमणिः सदा विजयते रामं रमेशं भजे
रामेणाभिहता निशाचरचमू रामाय तस्मै नमः।
रामान्नास्ति परायणं परतरं रामस्य दासोऽस्म्यहम्
रामे चित्तलयः सदा भवतु मे भो राम मामुद्धर।।

श्रीरामः शरणं समस्तजगतां रामं विना का गती
रामेण प्रतिहन्यते कलिमलं रामाय कार्यं नमः।
रामात् त्रस्यति कालभीमभुजगो रामस्य सर्वं वशे
रामे भक्तिरखण्डिता भवतु मे राम त्वमेवाश्रयः।।

कृष्णो रक्षतु मां चराचरगुरुः कृष्णं नमस्याम्यहम्
कृष्णेनामरशत्रवो विनिहताः कृष्णाय तस्मै नमः।
कृष्णादेव समुत्थितं जगदिदं कृष्णस्य दासोऽस्म्यहम्
कृष्णे भक्तिरचञ्चलाऽस्तु भगवन् हे कृष्ण तुभ्यं नमः।।

रामो मेऽभिहितं करोतु सततं रामं भजे सादरम्
रामेणापहतं समस्तदुरितं रामाय दत्तं धनम्।
रामान्मुक्तिरभीप्सिता सरभसं रामस्य दासोऽस्म्यहम्
रामे रञ्जतु मे मनः करुणया भो राम मां पालय।।

श्रीमाता शरणं समस्तजगतां श्रीमातरं संनुमः।
श्रीमात्रा प्रतिहन्यते कलिमलं मात्रे नमः कोटिशः।
मातुस्त्रस्यति कालभीमभुजगो मातुश्च सर्वं वशे
भक्तिर्मातरि मे भवेदविचला मातस्त्वमेवाश्रयः।।

गुरुरेव गतिः गुरुमेव भजे
गुरुणैव सहास्मि नमो गुरवे।
न गुरोः परमं शिशुरस्मि गुरोः
मतिरस्तु गुरौ मम पाहि गुरो।।

वृक्षस्तिष्ठति कानने कुसुमिते वृक्षं लताः संश्रिताः।
वृक्षेणाभिहता गजा निपतिता वृक्षाय देयं जलम्।।
वृक्षादानय मञ्जरीं कुसुमितां वृक्षस्य शाखोन्नता।
वृक्षे नीडमिदं कृतं शकुनिना हे वृक्ष किं पश्यसि।।

वीरः सर्वसुरासुरेन्द्रमहितो वीरं बुधाः संश्रिता
वीरेणाभिहतः स्वकर्मनिचयो वीराय नित्यं नमः।।
वीरात्तीर्थमिदं प्रवृत्तमतुलं वीरस्य घोरं तपः
वीरे श्रीधृतिकीर्तिकान्तिनिचयः श्रीवीर भद्रं दिश।।

पाठान्तप्रश्नाः

अत्र स्वाध्यायपरीक्षोपयोगिनः प्रश्नाः प्रदीयन्ते।

१. कारकसामान्यस्वरूपं प्रतिपादयन्तु।

२. कारकस्वरूपं तद्भेदान् च वर्णयत।

३. विभक्तिस्वरूपं विभक्तिभेदान् च प्रतिपादयत।

४. धात्वर्थं प्रातिपदिकार्थं च प्रतिपादयन्तु।

५. प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा इति सूत्रस्य व्याख्या कार्या।

६. प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा इति सूत्रे लिङ्गग्रहणस्य फलं लिखन्तु।

७. प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा इति सूत्रे परिमाणग्रहणस्य फलं लिखन्तु।

८. प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा इति सूत्रे वचनग्रहणस्य फलं लिखन्तु।

९. सम्बोधने च इति सूत्रस्य व्याख्या कार्या।

१०. उक्तानुक्तव्यवस्था कथं भवति इति प्रतिपादयत।

पाठगतप्रश्नोत्तराणि -

१. क्रियाजनकत्वं कारकत्वम्।

२. षट् कारकाणि भवन्ति।

३. सप्त सुब्विभक्तयः सन्ति।

४. प्रत्येकं धातूनां द्वौ अर्थौ भवतः। व्यापारः फलं च।

५. इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः अस्ति।

६. नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः।

७. रामः श्रीः ज्ञानम् इत्यादयः नियतलिङ्गाः शब्दाः।

८. तटः तटी तटम् इत्यादयः अनियतलिङ्गाः शब्दाः।

९. द्रोणो व्रीहिः इति।

१०. एकः द्वौ बहवः।

११. हे राम।

।।इति नवदशः पाठः।।